

USTANOWIONY I NIEUSTANNIE SIĘ STAJĄCY. PERMANENTNA EKLEZJOGENEZA EUCHARYSTYCZNA

Słowa kluczowe: Kościół, geneza Kościoła, eklezjogeneza eucharystyczna

Keywords: Church, genesis of the Church, eucharistic ecclesiology

Schlüsselwörter: Kirche, Entstehung der Kirche, eucharistische Ekklesiogenese

W ostatnim czasie na rynku wydawniczym ukazały się polskie tłumaczenia dwóch książek francuskiej profesor filozofii politycznej Chantal Delsol (ur. 1947): *Zmierzch uniwersalności. Postmodernistyczny Zachód i jego oponenci, globalny konflikt paradigmatów* (tłum. Krystyna Belaid, Instytut Wydawniczy Pax: Warszawa 2022) oraz *Koniec świata chrześcijańskiego. Inwersja normatywna i nowa era* (tłum. Piotr Napiwodzki, Wydawnictwo WAM: Kraków 2023). Członkini Akademii Nauk Moralnych i Politycznych w Paryżu przekonuje, że cywilizacja chrześcijańska od dwóch wieków znajduje się w stanie stałej agonii; Kościół jest coraz częściej postrzegany jako przestarzała instytucja, a współcześni wyznawcy Chrystusa skazani są na bycie „żołnierzami w przegranej wojnie”. Uważnie obserwując rzeczywistość eklezjalną w Polsce i Europie Zachodniej, trudno nie zgodzić się z większością analiz i diagnoz Delsol. Niemniej jednak kryzys kultury chrześcijańskiej i radykalne odrzucanie wartości, które przekazywała przez wieki, nie oznacza kresu samego chrześcijaństwa i Kościoła. Jest ono religią objawioną przez Boga w osobie Jezusa Chrystusa, który chcąc pozostać na zawsze obecny na świecie, ustanowił wiecznie trwałą wspólnotę – Kościół. Dzięki niemu i w nim zbawienie jest dostępne i dziś dla każdego w sakramentalnych znakach.

Jako rzeczywistość bosko-ludzka Eklezja jest zawsze „nowa” i „dynamiczna”, skierowana ku przyszłości, zogniskowana na zbawczym spotkaniu człowieka z Chrystusem w każdych czasach, nawet tych trudnych, współczesnych, nacechowanych postępującą sekularyzacją, przesiąkniętych „kulturą tymczasowości”, zdominowaną przez głęboki indywidualizm, relatywizm praktyczny, a także materializm

* Ks. dr hab. Paweł Rabczyński – doktor habilitowany nauk teologicznych, profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, zatrudniony w Katedrze Teologii Fundamentalnej, Dogmatycznej i Nauk Biblijnych; obszary badawcze: chrystologia i eklezjologia fundamentalna, ekumenizm, teologia znaków czasu, hagiologia, teologia kapłaństwa; e-mail: pawel.rabczynski@uwm.edu.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8732-7019>.

i konsumpcjonizm¹. Nadprzyrodzona geneza Kościoła i stała obecność w nim Zbawiciela w mocy Ducha Świętego sprawia, że Eklezja „nie starzeje się”, ale ciągle „się odmładza”. Kościół, raz ustanowiony przez Chrystusa, wciąż staje się na nowo, rozwija, dojrzewa, wzrasta i uświęca się. Zasadne jest więc podejmowanie refleksji naukowej nad początkami Kościoła, nadaną mu przez Jezusa Chrystusa strukturą instytucjonalną i charyzmatyczną, lecz także badanie jego stałego urzeczywistniania się w konkretnych warunkach historycznych i kulturowych. W teologii określa się tę problematykę jako permanentną eklezjogenezę. Najczęściej rozpatruje się to zagadnienie, odwołując się do zbawczej misji, którą Chrystus powierzył Eklezji i która realizuje się poprzez: świadectwo wiary i przepowiadania (*martyria*), budowanie wspólnoty z Bogiem i ludźmi (*koinonia*), liturgię (*leitourgia*) oraz służbę w miłości (*diakonia*). Wymienione funkcje Kościoła ściśle łączą się ze sobą i wzajemnie dopełniają. To dzięki nim Eklezja żyje i wciąż rodzi się przez wieki, odnawia się i wzrasta, zarówno w aspekcie osobowym (w poszczególnych wiernych), jak i wspólnotowym (w komunii eklezjalnej)².

W poniższym opracowaniu zostanie podjęte zagadnienie permanentnej eklezjogenezy eucharystycznej, która ma swój fundament w Ostatniej Wieczerzy i urzeczywistnia się podczas każdej Mszy Świętej, będącej źródłem i szczytem liturgii. Sprawowanie Eucharystii jest najbardziej eklezjotwórczą czynnością Kościoła.

1. POCHODZENIE KOŚCIOŁA

Kościół od samego początku swego istnienia miał świadomość boskiego pochodzenia (założony przez Jezusa Chrystusa) i zakorzenienia w tym, co ludzkie i historyczne (na fundamencie apostołów, dla misji wobec świata). Dopiero jednak nauczanie II Soboru Watykańskiego ukazało Eklezję w różnorodnym bogactwie teologicznych odniesień. Niewątpliwie sukcesem eklezjologii soborowej było ściśle powiązanie Kościoła z dziejami Objawienia i jego osadzenie w Bożym planie zbawienia. W ekonomii zbawczej Eklezja jawi się jako sakrament w Chrystusie, czyli znak i narzędzie zjednoczenia z Bogiem i jedności całego rodzaju ludzkiego³. Tworzony na przestrzeni dziejów zbawienia ze względu na Chrystusa Odkupiciela i powołany do kontynuowania Jego zbawczej misji Kościół jest z Nim nierozzerwalnie związany i zjednoczony⁴.

¹ P. Sproncel, *Kultura tymczasowości jako wyzwanie dla duszpasterstwa Kościoła w świetle nauczania papieża Franciszka*, Wydawnictwo Scriptum: Kraków 2022.

² M. Rusecki, *Traktat o Kościele*, red. K. Kaucha, P. Królikowski, J. Mastej, Wydawnictwo KUL: Lublin 2014, s. 297–306; J. Mastej, *Permanentna eklezjogeneza*, w: *Kościół w czasach Jana Pawła II*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej, Wydawnictwo KUL – Wydawnictwo „Gaudium”: Lublin 2005, s. 113–125; G. Dziewulski, *Permanentna eklezjogeneza w perspektywie słowa Bożego*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 28/2(2019), s. 83–98.

³ Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”*, nr 1, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Pallottinum: Poznań 1986, s. 105; M. Crociata, *Elementi di ecclesiologia fondamentale*, w: *Teologia Fondamentale*, t. 2: *Fondamenti*, red. G. Lorzio, Città Nuova Editrice: Roma 2005, s. 282–337.

⁴ Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”*, nr 2; Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja „Dominus Iesus” o jedności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła*, Editrice Libreria Vaticana: Watykan 2000, nr 16.

Aby opisać istotę Eklezji oraz podkreślić obecność i działanie w niej Trójjedynego Boga, ojcowie soborowi stwierdzili, że Kościół jest przede wszystkim Tajemnicą – „Misterium”, do którego można się zbliżyć, odwołując się do wielu biblijnych obrazów, teologicznych określeń, a także porównań i analogii, choć i one ukazują jedynie poszczególne aspekty bogatej bosko-ludzkiej rzeczywistości eklezjalnej⁵. Natura Kościoła najpełniej ujawnia się w procesie jego ustanowienia.

Eklezjogeneza nie dokonała się poprzez jedno wydarzenie historyczne, lecz stopniowo, zgodnie z poszczególnymi etapami objawiania się Trójjedynego Boga. W konstytucji dogmatycznej *Lumen gentium* II Soboru Watykańskiego mówi się o *Ecclesia ab Adam*, o *Ecclesia ab Abel*, o Kościele istniejącym już od początku świata, choć ukazany jeszcze niewyraźnie przez różne typy; przygotowanym w historii narodu izraelskiego i w Starym Przymierzu; ustanowionym w czasach ostatecznych (wraz z wcieleniem Syna Bożego); objawionym poprzez wylanie Ducha Świętego i chwalebnie dopełnionym na końcu wieków w eschatologicznym zjednoczeniu z Ojcem⁶.

Nawiązując do przywołanego nauczania soborowego, w dokumencie Międzynarodowej Komisji Teologicznej pt. *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, wymieniono elementy przygotowujące powstanie Kościoła oraz znaczące wydarzenia stanowiące etapy w jego rozwoju. W procesie fundacji Eklezji wyróżniono: 1) obecne w nauczaniu Jezusa starotestamentalne obietnice dotyczące zbawienia ludu Bożego; 2) skierowane do wszystkich ludzi wezwanie Jezusa do nawrócenia i wiary w Niego; 3) nadanie imienia Szymonowi Piotrowi, jego szczególne miejsce w gronie uczniów i jego misję; 4) odrzucenie Jezusa przez Izrael i „pęknięcie” pomiędzy ludem Starego Przymierza i uczniami Jezusa; 5) historyczny fakt, że Jezus podczas ustanowienia Eucharystii oraz w swej dobrowolnie przyjętej męce i śmierci nieustannie głosi powszechne królestwo Boże, które polega na darze życia wszystkim ludziom; 6) odbudowanie, dzięki zmartwychwstaniu Pana, złamanej wspólnoty pomiędzy Jezusem i Jego uczniami oraz wprowadzenie ich – po wydarzeniach paschalnych – we właściwe życie eklezjalne; 7) zesłanie Ducha Świętego, który czyni z Kościoła prawdziwe dzieło Boga; 8) posłanie uczniów do pogan i powstanie Kościoła pogan; 9) ostateczne zerwanie między „prawdziwym Izraelem” i judaizmem⁷.

Badając pochodzenie Eklezji, należy najpierw stwierdzić, że jej geneza jest ściśle związana ze zbawczym dziełem Jezusa Chrystusa. Całe Jego życie miało charakter eklezjotwórczy⁸. Ustanowienie Kościoła było procesem związanym z szeregiem znaczących wydarzeń w dziejach zbawienia, które mają wybitnie chrystologiczny charakter. Dzięki Jezusowi Chrystusowi, który przyszedł na świat, aby zjednoczyć

⁵ Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”*, nr 6; Międzynarodowa Komisja teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969–1996*, red. J. Królikowski, Wydawnictwo Księży Sercanów: Kraków 2000, s. 203–205.

⁶ II Sobór Watykański, *Konstytucja „Lumen gentium”*, nr 2–3; G. Canobbio, *Chiesa perché. Salvezza dell'umanità e mediazione ecclesiale*, San Paolo: Cinisello Balsamo 1994, s. 88–89; A. Napiórkowski, *Geneza i misja Kościoła w świetle objawienia*, w: *Teologia fundamentalna*, t. 4: *Kościół Chrystusowy*, red. T. Dzidek, Ł. Kamykowski, A. Napiórkowski, UPJP II Wydawnictwo Naukowe: Kraków 2019, s. 25–27.

⁷ Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, s. 201–202.

⁸ M. Rusecki, *Wiarygodność chrześcijaństwa*, t. 1: *Z teorii teologii fundamentalnej*, Towarzystwo Naukowe KUL: Lublin 1994, s. 238–242.

ludzi z Bogiem i między sobą w królestwie Ojca, realizacja ekonomii zbawczej nabiera także wymiaru eklezjologicznego. Funkcją Kościoła jest proklamowanie tegoż królestwa poprzez urzeczywistnianie komunii z Osobami Trójcy Świętej. Samo pojęcie „ecclesia”, o czym będzie jeszcze mowa, obecne w tekstach Nowego Testamentu, nawiązuje do starotestamentalnej idei zgromadzenia ludu Bożego. Jezus, ustanawiając Kościół, zwrócił się z misją zbawienia najpierw do Izraela, a następnie do wszystkich narodów świata (Mt 8,5-13; Mk 7,24-30). Eklezja w pełni objawiła swój dynamizm i posłannictwo dzięki wydarzeniom paschalnym jako wspólnota złożona z żydów i pogan w Duchu Świętym (Rz 9,24). Eklezjogeneza opiera się na Osobie i całym zbawczym dziele Chrystusa, zogniskowanym w Jego męce, śmierci, zmartwychwstaniu i zesłaniu Ducha Świętego⁹.

2. EKLEZJOTWÓRCZY CHARAKTER OSTATNIEJ WIECZERZY

We współczesnej refleksji teologicznej wyróżnia się dwa fundamentalne wydarzenia eklezjotwórcze. Pierwszym jest nadanie Szymonowi Piotrowi w okolicy Cezarei Filipowej nowego imienia i zapowiedź jego funkcji w rodzącym się Kościele (Mt 16,16-18), a drugim – ustanowienie Eucharystii (Mk 14,22-24; Mt 26,26-28; Łk 22,19-20; 1 Kor 11,23-25)¹⁰. To ostatnie działanie znakowe Jezusa stanie się przedmiotem poniższych dociekań.

Ostatnia Wieczerza, którą Jezus spożył z Dwunastoma, miała dla Niego szczególne znaczenie. Odbyła się w bezpośredniej bliskości Jego męki i śmierci. Jezus wiedział, co go czeka, i chciał wyjaśnić najbliższemu sens swojego umierania, dobrowolnego oddania życia. Do tego celu wybrał świąteczny posiłek – ucztę paschalną¹¹, której przebieg w tradycji żydowskiej był wyraźnie określony i powszechnie znany, opatrzone rytualnymi komentarzami wyjaśniającymi poszczególne znaki i czynności symboliczne tej rodzinnej wieczerzy. Uczta paschalna była uobecnieniem wybawienia Izraela z niewoli egipskiej i oczekiwania Mesjasza Pańskiego¹².

⁹ Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii* (1985), s. 200–201; R. Fisichella, *La credibilità della rivelazione cristiana*, w: *Teologia Fondamentale*, t. 2: *Fondamenti*, red. G. Lorizio, Città Nuova Editrice: Roma 2005, s. 432–435.

¹⁰ Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii* (1985), s. 201; M. Crociata, *Elementi di ecclesiologia fondamentale*, s. 301.

¹¹ Tradycja synoptyczna (ewangelie Marka, Mateusza i Łukasza) wyraźnie wskazują, że Ostatnia Wieczerza była ucztą paschalną, spożywaną w nocy piętnastego dnia miesiąca nisan. Ewangelia Janowa nie jest zgodna z tym przekazem. Według niej Jezus umiera już czternastego dnia miesiąca nisan, w czasie, gdy w świątyni zabijano baranki paschalne (J 18,28). Zob. J. Jeremias, *Die Abendmahls Worte Jesu*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 1960³, s. 9–82; M. Hengel, A.M. Schwemer, *Jesus und das Judentum*, Mohr Siebeck: Tübingen 2007, s. 582–586; G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu. Czego chciał. Kim był*, Wydawnictwo W drodze: Poznań 2012, s. 409–410.

¹² Benedykt XVI, *Adhortacja apostołska „Sacramentum Caritatis”*, Wydawnictwo Księży Sercanów: Kraków 2007, nr 10; W. Hryniewicz, *Nasza Pascha z Chrystusem. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 1, Towarzystwo Naukowe KUL: Lublin 1982, s. 42–51; B. Pitre, *Jesus and the Jewish Roots of the Eucharist. Unlocking the Secrets of the Last Supper*, Doubleday, New York 2011; G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 408–409.

Znamienne jest, że Jezus nie spożywał świątecznego posiłku – jak nakazywał obyczaj – ze swoją naturalną rodziną, lecz z Dwunastoma. Już sam ich wybór z większego grona uczniów na początku publicznej działalności Mesjasza i nadanie im instytucjonalnego charakteru sprawiło, że stali się załączkiem Kościoła, jego trwałym fundamentem i tożsamościową strukturą¹³. Liczba 12 odnosi się do dwunastu pokoleń Izraela i wskazuje na symboliczno-profetyczny sens działania Zbawiciela. Dwunastu w sposób znakowy reprezentuje dwanaście pokoleń odnowionego Izraela i stanowi początek nowego ludu Bożego, nowej rodziny Bożej¹⁴. Zaproszenie tego kręgu uczniów na wieczerzę paschalną jest wyrazem woli Jezusa, aby ponownie zebrać rozproszone pokolenia i ostatecznie pojednać je z Bogiem. W czasie Ostatniej Wieczerzy Jezus na nowo stworzył lud Boży jako zgromadzenie czasów ostatecznych, jako nową Bożą rodzinę – Kościół¹⁵.

Z Ewangelii według Marka, która podaje prawdopodobnie najstarszą relację z Ostatniej Wieczerzy¹⁶, można wyraźnie odczytać to, co Jezus wniósł do tradycyjnej liturgii Paschy. O wszystkich elementach rytuału uczy paschalnej Ewangelia nie wspomina, uznając je za powszechnie znane w środowisku żydowskim. W czasie posiłku Jezus wziął chleb, wygłosił nad nim modlitwę dziękczynną, połamał go i podał do spożycia Dwunastu. Jednocześnie objaśnił, że ten przełamany chleb jest Jego ciałem: „Bierzcie, to jest Ciało moje” (Mk 14,22). Ta interpretacja Zbawiciela jest wyjątkowa i niepowtarzalna. „Ciało” jest tu synonimem osoby ludzkiej. Jak tłumaczy Gerhard Lohfink, Jezus chciał powiedzieć swym uczniom, że chlebem jest On sam, z całą swoją egzystencją, która zostanie przełamana jak ten chleb i wnet się zakończy. Podanie go Dwunastu oznacza ich udział w życiu Jezusa i w Jego śmierci. W związku z tym, że reprezentują oni naród wybrany, słowa i gesty Mesjasza odnoszą się również do Izraela, któremu Jezus ofiarowuje pojednanie i komunie z Bogiem. Znak przełamanego chleba jest więc zapowiedzią śmierci Mesjasza i darem – zaproszeniem do dzielenia Jego egzystencji¹⁷.

Pominąwszy opis kolejnych czynności podejmowanych podczas wieczerzy paschalnej po wręczeniu uczniom chleba, Ewangelia Marka relacjonuje następny niespodziewany symboliczny gest Jezusa. Po odmówieniu modlitwy dziękczynnej nad kielichem z winem Zbawiciel podał go Dwunastu i wszyscy z niego pili. Mesjasz wyjaśnił: „To jest moja Krew Przymierza, która za wielu będzie wylana” (Mk 14,24). W tym działaniu znakowym kryła się ponownie zapowiedź śmierci Jezusa. Wino zinterpretował jako swoją krew, a jej wylanie jako zabicie. Ważne jest także utożsamienie krwi Mesjasza z Krwią Przymierza. Jezus, w sposób oczywisty dla słuchaczy, odwołał się do zawarcia przymierza Boga z Izraelem u stóp góry Synaj, opisanego w Księdze Wyjścia (Wj 24,4-11). Centralnym działaniem znakowym jest tam wzniesienie ołtarza

¹³ Benedykt XVI, *Blisko, najbliżej Chrystusa. Apostołowie i pierwsi uczniowie*, Wydawnictwo W drodze: Poznań 2008, s. 11; J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Jezus z Nazaretu*, cz. 1, *Od chrztu w Jordanie do Przemienienia*, Wydawnictwo M, Kraków 2007, s. 155.

¹⁴ Benedykt XVI, *Blisko, najbliżej Chrystusa*, s. 10; G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła? O teologii ludu Bożego*, Wydawnictwo W drodze: Poznań 2005, s. 203–204; 244–247; J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu*, Wydawnictwo M: Kraków 2005, s. 245–247.

¹⁵ G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 410.

¹⁶ R. Pesch, *Das Abendmahl und Jesu Todesverständnis*, Herder: Freiburg 1978, s. 24–51.

¹⁷ G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 411–412.

przez Mojżesza i ustawienie dwunastu stel kamiennych oraz złożenie ofiar, których krwią został skropiony ołtarz, a po odczytaniu Księgi Przymierza – także zgromadzony lud. Mojżesz, który jest typem Chrystusa, zinterpretował swój czyn w następujący sposób: „Oto krew przymierza, które Pan zawarł z wami na podstawie wszystkich tych słów” (Wj 24,8). Następnie Prawodawca wraz z siedemdziesięcioma starszymi Izraela spożył na górze posiłek w obecności Boga¹⁸.

W zwięzłym przekazie Księgi Wyjścia spotykają się ze sobą trzy powiązane znaczące motywy: przymierze Boga ze swoim ludem, wspólna uczta i pokropienie krwią. Ta ostatnia czynność służy zawarciu przymierza i była rozumiana jako środek przebłagania za grzechy Izraela. W tej perspektywie słowa Jezusa nad kielichem błogosławieństwa o wylaniu Jego krwi oznaczają, że Jego życie zostanie wydane na śmierć. Przy czym nie jest to umieranie daremnie. Posiada ono głęboki sens. Krew Zbawiciela jest Krwią Przymierza, a więc odnawia ona i wypełnia przymierze synajskie¹⁹. W ten sposób Jezus na nowo stwarza Izraela, uwalniając go od winy. Wylanie krwi Mesjasza jest ostatecznym przebłaganiem Boga i nowym aktem fundacyjnym ludu Bożego²⁰.

Jezus wyjaśnia także, że Jego krew będzie wylana „za wielu”. Za kogo więc umiera Mesjasz? Jak już wcześniej zostało stwierdzone, tłem słów wypowiedzianych przez Zbawiciela nad kielichem jest przymierze, które Bóg zawarł z Izraelem na Synaju. Stąd też trzeba uznać, że Jezus pojmował swoją śmierć jako umieranie za lud Boży. Oddaje swoje życie na sposób przebłagalny na życie Izraela, aby zmasać jego niewiarę. Tę samą intencję można odczytać z faktu, że uczestnikami Ostatniej Wieczerzy było Dwunastu i to im Zbawiciel podaje kielich. Oni są przecież reprezentantami ludu dwunastu pokoleń. „Wielu” oznacza więc najpierw lud przymierza – Izraela²¹. Należy jednak koniecznie dodać, że „wielu” to także inne narody. Mesjasz rozumiał swoją śmierć w kontekście Księgi Izajasza i jej czwartej pieśni Sługi Pańskiego (Iz 52,13–53,12). Sługą tym jest przede wszystkim Izrael, prześladowany i zwyciężony przez narody pogańskie. Jezus także utożsamiał się z tym Sługą Bożym, przeciwko któremu „wielu” wystąpiło. Mógł tak uczynić, ponieważ w Jego losie skupia się jak w soczewce los Izraela. W obliczu swej śmierci, interpretowanej soterycznie, Mesjasz jawi się jako jedyny autentyczny przedstawiciel ludu Bożego. On sam cierpi w zastępstwie „za wielu” i „wielu” usprawiedliwi, ponieważ „wyda swe życie na ofiarę za grzechy” (Iz 53,10–11). Tak więc w czwartej pieśni Sługi Pańskiego pojęcie „wielu” oznacza narody pogańskie. Konkludując, trzeba stwierdzić, że Jezus oddał swoje życie za Izraela i równocześnie za inne narody²². Argumentem wzmacniającym to stwierdzenie jest teologia Starego Testamentu, zgodnie z którą naród wybrany jest znakiem Boga dla wszystkich ludów i narodów, „miejscem”, z którego Boże zbawienie rozlewa się na cały świat. Izrael został wybrany nie ze względu na siebie

¹⁸ G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 292–293.

¹⁹ A. Gerken, *Teologia Eucharystii*, Instytut Wydawniczy PAX: Warszawa 1977, s. 31–38.

²⁰ G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 413–414.

²¹ G. Lohfink, *Przeciw banalizacji Jezusa*, Wydawnictwo Święty Wojciech: Poznań 2015, s. 119, 156.

²² N. Füglistler, *Alttestamentliche Grundlagen der neutestamentlichen Christologie*, w: *Mysterium salutis*, t. 3: *Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik*, cz. 1, Einsiedeln 1970, s. 105–225.

samego, lecz ze względu na wszystkich, bo wszystkich Stwórcą pragnie zjednoczyć w swoim królestwie²³.

Markowa narracja o paschalnym posiłku, który Jezus spożywa z uczniami w przeddzień swej śmierci, zwięzła w słowach, bogata w znaki i teologiczne treści, kończy się słowami Mesjasza, które posiadają sens eschatologiczny: „Zaprawdę, powiadam wam: Odtąd nie będę już pił z owocu winnego krzewu aż do owego dnia, kiedy pić go będę nowy w królestwie Bożym” (Mk 14,25). Zbawiciel ponownie zapowiedział swoją śmierć. Wyjaśnił, że nie jest ona końcem Jego misji. Skierował uwagę Dwunastu na ucztę czasów ostatecznych, która w Księdze Izajasza opisana jest jako posiłek mesjański uszczęśliwiający i wybawiający narody. Wtedy z Izraela zostanie zdjeta wszelka hańba, ostatecznie zostaną pokonane śmierć, smutek i cierpienie, a wszystkie ludy doznają Bożego pocieszenia. Objawi się powszechne panowanie Boga i zbawienie (Iz 25,6-9). Ostatnia Wieczerza, jako ucztę paschalną, jest jednocześnie ucztą eschatologiczną, podczas której rozpoczyna się urzeczywistnianie królestwa Bożego²⁴.

Ostatnia Wieczerza jest finalnym, najbardziej zintensyfikowanym i decydującym działaniem znakowym Jezusa. Podczas niej Mesjasz zapowiedział swoją śmierć i wyjaśnił jej sens. W znaku przełamanego chleba i wylanego za wielu wina, które są Jego Ciałem i Krwią, ofiarował Dwunastu, a przez to Izraelowi, udział w owocach swej śmierci. Zbawiciel oddał swoje życie jako przebłaganie za winy ludu Bożego i jako odnowienie przymierza synajskiego. W symbolicznych gestach i słowach na nowo i ostatecznie ofiarował światu zbawienie, którego przekazicielem ma być Izrael czasów ostatecznych, czyli Kościół. Całe wcześniejsze nauczanie Jezusa, jego słowa i czyny, znaki mesjańskie (cuda), solidarność z ubogimi i wykluczonymi, a przede wszystkim ustanowienie Dwunastu, miały na celu zebranie Izraela, pojednanie go z Bogiem. Jednak dopiero złożona przez Mesjasza ofiara z życia, antycypowana podczas Ostatniej Wieczerzy, dopełniła dzieło gromadzenia ludu Bożego i ukonstytuowała go jako Kościół – znak i narzędzie komunii z Bogiem²⁵. Działanie znakowe Jezusa w czasie Jego wieczerzy z uczniami posiada wybitnie charakter eklezjotwórczy. Jest częścią procesu eklezjogenezy²⁶.

²³ G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 414–415; 426–427.

²⁴ G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 296–297; G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 416.

²⁵ G. Lohfink, *Przeciw banalizacji Jezusa*, s. 156–157; H. Schlier, *Ecclesiologia del Nuovo Testamento*, w: *Mysterium salutis*, t. 7: *L'Evento salvifico nella comunità di Gesù Cristo*, cz. 1, red. J. Feiner, M. Löhrer, Queriniana: Brescia 1972, s. 127–128; W. Trilling, „*Ecclesiologia implicita*”. *Proposta sul tema „Gesù e la chiesa”*, w: W. Trilling, *L'annuncio di Gesù. Orientamenti esegetici*, Paideia: Brescia 1986, s. 73–97.

²⁶ Jan Paweł II, *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia”*, Libreria Editrice Vaticana: Watykan 2003, nr 21; J. Driscoli, *Theology at the Eucharistic Table. Master Themes in the Theological Tradition*, Centro Studi S. Anselmo: Roma 2003, s. 129–183; R. Fisichella, *La credibilità della rivelazione cristiana*, s. 434–435.

3. EKLEZJOGENEZA EUCHARYSTYCZNA

Jak już wcześniej wspomniano, eklezjogeneza jest procesem, który już się zakończył – Kościół został ustanowiony przez Jezusa Chrystusa, a jednocześnie trwa – Eklezja nieustannie pochodzi od swego Założyciela i urzeczywistnia się w dziejach. Permanentna eklezjogeneza uwidacznia się wyjątkowo wyraźnie podczas sprawowania Eucharystii²⁷.

W czasie Ostatniej Wieczerzy Jezus polecił Dwunastu: „to czyńcie na moją pamiątkę!” (Łk 22,19). Nawiązał w ten sposób do pamięci kultycznej Izraela, która była wyrażona podczas każdej wieczerzy paschalnej jako uobecnienie historii założycielskiej ludu Bożego²⁸. Mesjasz chciał, aby ustanowiony przez Niego Kościół – Izrael czasów ostatecznych – ponawiał Jego działanie znakowe. Eklezja, celebrując Eucharystię, świętuje swoje wydarzenie założycielskie i na nowo się staje. Nie czyni tego w opozycji do historii Izraela. Pamiątkę żydowskiej Paschy postrzega w świetle ekonomii zbawczej jako swoje korzenie, dzięki którym może się rozwijać i dążyć do eschatycznego wypełnienia²⁹. Dziś coraz częściej mówi się o Kościele jako ostatnim etapie historii zbawienia³⁰.

Pierwsze dni i tygodnie po śmierci Jezusa były naznaczone rozproszeniem Dwunastu, czego znakiem była ich ucieczka do Galilei (Mk 16,7). Dopiero pod wpływem zjawienia się Zmartwychwstałego w Galilei i w Jerozolimie, czego doświadczyli najpierw Piotr i krąg Dwunastu, a następnie inni uczniowie, oraz wieści o pustym grobie, nabrano pewności, że Jezus rzeczywiście powstał z martwych i żyje. Wizje paschalne, które były zarówno dziełem Boga, jak i wynikiem ludzkich wyobrażeń powszechnego wskrzeszenia umarłych u kresu czasów, należy rozumieć jako fenomeny jednocześnie nadnaturalne (Bóg wkracza w historię świata) i naturalne (wytworzone w podświadomości uczniów). Gromadząca się na nowo wspólnota uczniów Jezusa, na czele z Piotrem i środowiskiem Dwunastu, kierowała się świadomością eschatologiczną. Była przekonana, że zmartwychwstanie Jezusa zapoczątkowało wskrzeszenie umarłych czasów ostatecznych, czyli kres dziejów³¹.

Kościół pierwotny, jako świadek działania Boga umocniony darem Ducha Świętego (Dz 5,32), żył wiarą paschalną i wyrażał ją w trzech schematach wyobrazeniowych: Bóg wywyższył Jezusa ku swojej prawicy (J 12,32; Dz 2,33; 5,31; Rz 1,4; Ef 1,20-22; Flp 2,9; Hbr 1,3; 2,9; 5,5-6; 8,1; 10,12-13), Bóg zabrał Jezusa do nieba (Łk 24,51; Dz 1,9; 3,21; 1 Tm 3,16), Bóg wskrzesił Jezusa z umarłych (Łk 24,34; Dz 10,40; Rz 4,24-25; 8, 1; 10,9; 1 Kor 6,14; 15,4; Gal 1,1; 1 Tes 1,10; 1 P 1,21)³². Pierwsze gminy chrześcijańskie określały siebie pojęciami: „święci” (Dz 9,13), „wybrani”

²⁷ Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, s. 202–203; J. Mastey, *Permanentna eklezjogeneza eucharystyczna w świetle encykliki Jana Pawła II „Ecclesia de Eucharistia”*, „Roczniki Teologiczne” 52/9(2005), s. 97–114.

²⁸ W. Hryniewicz, *Nasza Pascha z Chrystusem. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 2, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1987, s. 397–405.

²⁹ Benedykt XVI, *Adhortacja apostolska „Sacramentum Caritatis”*, nr 31; G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 376–377.

³⁰ M. Rusecki, *Traktat o Kościele*, s. 60–62.

³¹ G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 474–492; G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 307–310.

³² G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 482–483.

(Mk 13,19-27), „Kościół Boży” (Ga 1,13). To samorozumienie miało także charakter eschatologiczny. Uważały się za Izrael czasów ostatecznych, który został stworzony, wybrany i uświęcony przez samego Boga³³.

Znamienne jest, że młoda wspólnota chrześcijan nazywała siebie Kościołem Bożym (gr. *ekklesia tou theou*). Greckie *ekklesia* oznacza zgromadzenie ludowe, zebranie wszystkich posiadających prawa obywatelskie *polis* – miasta-państwa. Używając tego pojęcia, należącego do prawa państwowego, gmina podkreślała, że jest zgromadzeniem ustanowionym przez Boga, a nie na podstawie własnych partykularnych interesów. Nie jest grupą przyjaciół lub stowarzyszeniem, lecz publicznym zgromadzeniem całości, ludem Bożym wobec narodów świata. Jak podkreśla Joseph Ratzinger, właściwym miejscem istnienia Kościoła jest zgromadzenie, gdzie „przyjmuje się słowo Boże, osiągnące szczyt we wspomnianiu śmierci Jezusa, wspomnianiu, które sprowadza obecność i oznacza misję”³⁴. Tylko w tak rozumianej wspólnocie – jako publicznym zgromadzeniu całości – możliwe jest sprawowanie Eucharystii, podczas której cała społeczność jednoczy się z Chrystusem i staje się komunią osób³⁵.

Jednak aby właściwie zrozumieć, czym jest *ekklesia tou theou*, należy odwołać się do Starego Testamentu. W Księdze Powtórzonego Prawa czytamy o zwołaniu całego Izraela wokół góry Horeb (Synaj), o zgromadzeniu ludu – *qahal* (hebrajski ekwiwalent greckiego *ekklesia*), któremu Bóg nadał dziesięć przykazań (Pwt 5,1-22). Na Synaju dokonało się ukonstytuowanie ludu Bożego jako bytu prawnego i politycznego, a także – co dla nas ważne – sprawującego kult, wzór i norma wszystkich następnych zgromadzeń. Skoro młoda gmina chrześcijan samookreśliła się jako *ekklesia*, to znaczy, że uznała siebie za ostateczne wypełnienie fundamentalnego zgromadzenia Izraela na Synaju³⁶. Trzeba również zauważyć, że starotestamentalne *qahal* było zgromadzeniem całego Izraela, mężczyzn, kobiet i dzieci, zebranego, aby słuchać praw i przykazań Bożych i je wypełniać. Natomiast greckie publiczne zgromadzenia składały się tylko z mężczyzn i to oni ustanawiali na nich obowiązujące wszystkich normy³⁷.

Najważniejszym elementem tożsamości Kościoła pierwotnego było świętowanie Eucharystii. Autor Dziejów Apostolskich opisuje postępowanie wiernych: „trwali oni w nauce Apostołów i we wspólnocie, w łamaniu chleba i w modlitwach”; „codziennie trwali jednomyślnie w świątyni, a łamiąc chleb po domach, przyjmowali posiłek z radością i prostotą serca” (Dz 2,42.46). Jak uwypukla Jan Paweł II, celebrowanie Wieczery Pańskiej, tak dawniej jak i dziś, stanowi centrum życia eklezjalnego uczniów Jezusa Chrystusa³⁸. Dokonuje się ono w kluczu bliskiego końca dziejów, czego wyrazem jest głośne wołanie: „Maranatha” – „Przyjdź, Panie Jezu” (1 Kor 16,22). Uczestnictwo w pamiętce Wieczery Pańskiej jest antycypacją uczyty mesjańskiej w królestwie Bożym, której oczekiwano w najbliższej przyszłości. Partycypacja

³³ G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 441.

³⁴ Benedykt XVI – J. Ratzinger, *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, Wydawnictwo W drodze: Poznań 2009, s. 341.

³⁵ Benedykt XVI – J. Ratzinger, *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, s. 342.

³⁶ G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 330–331.

³⁷ J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Kościół. Wspólnota w drodze*, Wydawnictwo Jedność: Kielce 2009, s. 23–25.

³⁸ Jan Paweł II, *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia”*, nr 3.

w Eucharystii jednoczy wierzących z Bogiem i między sobą, stwarzając z nich nową społeczność – Eklezję³⁹. Z ofiarowanego „za wielu” i zmartwychwstałego Ciała Jezusa Chrystusa wyrosło ciało Kościoła – wspólnota życia z Bogiem. Pomiędzy eucharystycznym Ciałem Chrystusa a ciałem Eklezji istnieje zatem nierozdzielna jedność. Ta wyjątkowa komunია posiada swoje źródło i centrum w Zmartwychwstałym, a ujawnia się w całej pełni przy stole eucharystycznym⁴⁰.

Celebracja eucharystyczna jest „miejscem”, gdzie Kościół przekazuje i uobecnia swoją pamięć i tożsamość, odradza się ciągle na nowo⁴¹. Eklezja żyje dzięki wspomnianiu i ponawianiu Ostatniej Wieczerzy. Poszczególne elementy liturgii Mszy Świętej – jak zauważa Lohfink – stanowią „informację genetyczną” wiary Kościoła⁴². Czytania ze Starego Testamentu przypominają o zbawczym działaniu Boga na kanwie Starego Przymierza. Ewangelia wspomina o czynach Bożych zrealizowanych w osobie Jezusa Chrystusa. Perykopy Nowego Testamentu odnoszą działanie Boga do czasów ostatecznych. W modlitwie eucharystycznej wspomina się wydarzenie założycielskie Eklezji. Pamięć liturgiczna jest tak intensywna, że na mocy sakramentu ustanowionego przez Chrystusa uobecniają się dawne Boże czyny zbawcze⁴³. W ten sposób zebrani na „łamanie chleba” biorą udział w Ostatniej Wieczerzy i – jak Dwunastu – partycypują w śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa. Sprawowanie Eucharystii nie jest zwykłym wspomnieniem, lecz stwarza realną obecność tego, co jest opowiadane. Odwołując się do przeszłości, zaprowadza terażniejszość i otwiera się na przyszłość. Zgromadzenie eucharystyczne jest wyjątkową „przestrzenią” uobecniania historii zbawienia, kierowanej i ustanawianej przez Boga w znakach objawieniowych. Podczas sprawowania Eucharystii wspólnota eklezjalna jest na nowo zwoływana, budowana i stwarzana. Kościół istnieje i rozwija się dzięki nieustannemu wspomnianiu Uczty Pańskiej i sakramentalnej obecności w nim Jezusa Chrystusa. Celebracja eucharystyczna jest życiową koniecznością dla całej Eklezji oraz dla pojedynczych chrześcijan. Nie można z niej zrezygnować, gdyż zaniedbanie uczestnictwa w tej liturgii grozi niebezpieczeństwem przerwania pamięci o zbawczych czynach Boga i dezintegracją wspólnoty⁴⁴.

Zgodnie z teologią św. Pawła sprawowanie Eucharystii jest „udziałem we Krwi Chrystusa” oraz „udziałem w Ciele Chrystusa” (1 Kor 10,16). Podczas tej celebracji Chrystus daje wierzącym samego siebie w sakramentalnych znakach jako pokarm. W ten sposób całkowicie otwiera się na każdego człowieka, przygarnia go do siebie i cały się mu ofiaruje. Przyjmujący Ciało i Krew zmartwychwstałego Pana jednoczą się z Nim i upodabniają do Niego. Wszyscy spożywający chleb eucharystyczny – Ciało Chrystusa – stają się komunią, czyli jednym ciałem. W ten sposób powstaje wyjątkowe zgromadzenie – wspólnota chleba, poprzez którą Bóg najściślej jednoczy swój lud, czyniąc go Mistycznym Ciałem Chrystusa – Kościołem. Tak więc Eucharystia, podczas której Jezus Chrystus daje nam swoje Ciało i czyni z nas jedno ciało,

³⁹ G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu*, s. 496–499.

⁴⁰ G. Lohfink, *Przeciw banalizacji Jezusa*, s. 240; G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 386–387.

⁴¹ Benedykt XVI, *Adhortacja apostolska „Sacramentum Caritatis”*, nr 6.

⁴² G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 378.

⁴³ G. Lohfink, *Przeciw banalizacji Jezusa*, s. 330.

⁴⁴ G. Lohfink, *Czy Bóg potrzebuje Kościoła?*, s. 378–381.

jest miejscem permanentnej eklezjogenezy⁴⁵. Tu Eklezja uobecnia swoje ustanowienie i ciągle na nowo się staje. W czasie sprawowania pamiątki Ostatniej Wieczerzy Kościół najwyraźniej objawia swoją istotę: nierozdzielną jedność ze Zbawicielem i komunie swych członków między sobą⁴⁶.

* * *

Kościół żyje i urzeczywistnia się dzięki swoim zgromadzeniom eucharystycznym. Stanowią one podstawę jego egzystencji. Podczas celebracji Eucharystii najwyraźniej ujawnia swoją genezę, naturę i misję. Został zapowiedziany w historii ludu Bożego Starego Testamentu, ufundowany przez Jezusa Chrystusa i umocniony darem Ducha Świętego, aby kontynuować zbawcze dzieło Boga. Eklezja jest nieustannie zwoływany (ustanawianym) i trwającym (stającym się) zgromadzeniem, które pielęgnuje swoją jedność i jednomyślność podczas świętowania Uczty Pana.

USTANOWIONY I NIEUSTANNIE SIĘ STAJĄCY. PERMANENTNA EKLEZJOGENEZA EUCHARYSTYCZNA

STRESZCZENIE

Kościół jest rzeczywistością bosko-ludzką. Jego geneza, natura i misja ściśle związane są z osobą i dziełem Jezusa Chrystusa. Raz ustanowiony, wciąż staje się na nowo, rozwija, dojrzewa, wzrasta i uświęca się. We współczesnej teologii wyróżnia się szereg wydarzeń eklezjotwórczych. Ważnym etapem w procesie eklezjogenezy jest ustanowienie przez Jezusa Eucharystii podczas Ostatniej Wieczerzy. Uczta paschalna Zbawiciela z Dwunastoma jest finalnym, najbardziej zintensyfikowanym i decydującym działaniem znakowym. Podczas Ostatniej Wieczerzy Jezus zapowiedział swoją śmierć i wyjaśnił jej sens. W znaku przełamanego chleba i wylanego za wielu wina oddał dobrowolnie swoje życie jako przebłaganie za winy ludu Bożego. Ofiara z życia Mesjasza, antycypowana podczas Ostatniej Wieczerzy, dopełniła dzieło gromadzenia ludu Bożego i ukonstytuowała go jako Kościół. Jezus chciał, aby ustanowiony przez Niego Kościół ponawiał Jego działanie znakowe. Wspólnota eklezjalna, celebrując Eucharystię, świętuje swoje wydarzenie założycielskie i na nowo się staje. Kościół żyje i urzeczywistnia się dzięki swoim zgromadzeniom eucharystycznym. Dlatego też można mówić o permanentnej eklezjogenezie eucharystycznej.

⁴⁵ A. Gerken, *Teologia Eucharystii*, s. 45–46; W. Hryniewicz, *Nasza Pascha z Chrystusem. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 2, s. 494–497.

⁴⁶ Jan Paweł II, *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia”*, nr 23; W. Kasper, *Sakrament der Einheit. Eucharistie und Kirche*, Verlag Herder: Freiburg im Breisgau 2004; J. Ratzinger – Benedykt XVI, *Kościół*, s. 27–33.

**ESTABLISHED AND CONTINUALLY BECOMING.
PERMANENT EUCHARISTIC ECCLESIOGENESIS**

SUMMARY

The Church is a divine-human reality. Its genesis, nature and mission are closely linked to the person and work of Jesus Christ. Once established, it continues to become anew, develop, mature, grow and sanctify itself. In contemporary theology, a number of ecclesiological events are distinguished. An important stage in the process of ecclesiological genesis is Jesus' institution of the Eucharist at the Last Supper. The Saviour's Paschal Feast with the Twelve is the final, most intensified and decisive sign-activity. At the Last Supper, Jesus announced his death and explained its meaning. In the sign of the broken bread and the wine poured out for many, he voluntarily gave his life as a propitiation for the guilt of God's people. The sacrifice of the Messiah's life, anticipated at the Last Supper, completed the act of gathering the people of God and constituted them as the Church. Jesus wanted the Church established by Him to renew His sign action. The ecclesial community, by celebrating the Eucharist, celebrates its founding event and becomes anew. The Church lives and becomes real through her Eucharistic gatherings. We can therefore speak of a permanent eucharistic ecclesiological genesis.

**DIE KIRCHE - GEGRÜNDET UND STÄNDIG IM WERDEN.
PERMANENTE EUCHARISTISCHE EKKLESIOGENESE**

ZUSAMMENFASSUNG

Die Kirche ist eine göttlich-menschliche Realität. Ihre Entstehung, ihr Wesen und ihre Sendung sind eng mit der Person und dem Werk Jesu Christi verbunden. Einmal gegründet, wird sie immer wieder neu, entwickelt sich, reift, wächst und heiligt sich. In der zeitgenössischen Theologie wird eine Reihe von ekklesiologischen Ereignissen unterschieden. Eine wichtige Etappe im Prozess der Ekklesiogenese ist die Einsetzung der Eucharistie durch Jesus beim letzten Abendmahl. Das Ostermahl des Erlösers mit den Zwölfen ist die letzte, intensivste und entscheidende Zeichentätigkeit. Beim letzten Abendmahl kündigt Jesus seinen Tod an und erklärt dessen Bedeutung. Im Zeichen des gebrochenen Brotes und des für viele ausgegossenen Weines gab er freiwillig sein Leben als Sühne für die Schuld des Gottesvolkes. Das Opfer des Lebens des Messias, das beim letzten Abendmahl vorweggenommen wurde, vollendete den Akt der Sammlung des Volkes Gottes und konstituierte es als die Kirche. Jesus wollte, dass die von ihm gegründete Kirche sein Zeichenhandeln erneuert. Indem die kirchliche Gemeinschaft die Eucharistie feiert, feiert sie ihr Gründungsereignis und wird neu. Die Kirche lebt und wird durch ihre eucharistischen Versammlungen real. Wir können daher von einer ständigen eucharistischen Ekklesiogenese sprechen.

BIBLIOGRAFIA:

- Benedykt XVI, *Blisko, najbliżej Chrystusa. Apostołowie i pierwsi uczniowie*, Wydawnictwo W drodze: Poznań 2008.
- Benedykt XVI, *Adhortacja apostołowa „Sacramentum Caritatis”*, Wydawnictwo Księży Sercanów: Kraków 2007.
- Benedykt XVI – J. Ratzinger, *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, Wydawnictwo W drodze: Poznań 2009.
- Canobbio G., *Chiesa perché. Salvezza dell'umanità e mediazione ecclesiale*, San Paolo: Cinisello Balsamo 1994.
- Crociata M., *Elementi di ecclesiologia fondamentale*, w: *Teologia Fondamentale*, t. 2: *Fondamenti*, red. G. Lorizio, Città Nuova Editrice: Roma 2005, s. 282–337.
- Driscoli J., *Theology at the Eucharistic Table. Master Themes in the Theological Tradition*, Centro Studi S. Anselmo: Roma 2003.
- Dziewulski G., *Permanenta eklezjogeneza w perspektywie słowa Bożego*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 28/2(2019), s. 83–98.
- Fisichella R., *La credibilità della rivelazione cristiana*, w: *Teologia Fondamentale*, t. 2: *Fondamenti*, red. G. Lorizio, Città Nuova Editrice: Roma 2005, s. 397–462.
- Füglister N., *Alttestamentliche Grundlagen der neutestamentlichen Christologie*, w: *Mysterium salutis*, t. 3: *Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik*, cz. 1, Einsiedeln 1970, s. 105–225.
- Gerken A., *Teologia Eucharystii*, Instytut Wydawniczy PAX: Warszawa 1977.
- Gnilka J., *Jezus z Nazaretu*, Wydawnictwo M: Kraków 2005.
- Hengel M., Schwemer A.M., *Jesus und das Judentum*, Mohr Siebeck: Tübingen 2007.
- Hryniewicz W., *Nasza Pascha z Chrystusem. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 1, Towarzystwo Naukowe KUL: Lublin 1982.
- Hryniewicz W., *Nasza Pascha z Chrystusem. Zarys chrześcijańskiej teologii paschalnej*, t. 2, Towarzystwo Naukowe KUL: Lublin 1987.
- Jan Paweł II, *Encyklika „Ecclesia de Eucharistia”*, Libreria Editrice Vaticana: Watykan 2003.
- Jeremias J., *Die Abendmahlsworte Jesu*, Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen 19603.
- Kasper W., *Sakrament der Einheit. Eucharistie und Kirche*, Verlag Herder, Freiburg im Breisgau 2004.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja „Dominus Iesus” o jedności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła*, Editrice Libreria Vaticana: Watykan 2000.
- Lohfink G., *Czy Bóg potrzebuje Kościoła? O teologii ludu Bożego*, Wydawnictwo W drodze: Poznań 2005.
- Lohfink G., *Jezus z Nazaretu. Czego chciał. Kim był*, Wydawnictwo W drodze: Poznań 2012.
- Lohfink G., *Przeciw banalizacji Jezusa*, Wydawnictwo Święty Wojciech: Poznań 2015.
- Mastej J., *Permanenta eklezjogeneza eucharystyczna w świetle encykliki Jana Pawła II „Ecclesia de Eucharistia”*, „Roczniki Teologiczne” 52/9(2005), s. 97–114.
- Mastej J., *Permanenta eklezjogeneza*, w: *Kościół w czasach Jana Pawła II*, red. M. Rusecki, K. Kaucha, J. Mastej, Wydawnictwo KUL – Wydawnictwo „Gaudium”: Lublin 2005, s. 113–125.
- Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Wybrane zagadnienia z eklezjologii (1985)*, w: *Od wiary do teologii. Dokumenty Międzynarodowej Komisji Teologicznej 1969–1996*, red. J. Królikowski, Wydawnictwo Księży Sercanów: Kraków 2000, s. 200–236.
- Napiórkowski A., *Geneza i misja Kościoła w świetle objawienia*, w: *Teologia fundamentalna*, t. 4: *Kościół Chrystusowy*, red. T. Dzidek, Ł. Kamykowski, A. Napiórkowski, UPJP II Wydawnictwo Naukowe: Kraków 2019, s. 23–57.

- Pesch R., *Das Abendmahl und Jesu Todesverständnis*, Herder: Freiburg 1978.
- Pitre B., *Jesus and the Jewish Roots of the Eucharist. Unlocking the Secrets of the Last Supper*, Doubleday: New York 201.
- Ratzinger J. (Benedykt XVI), *Jezus z Nazaretu*, cz. 1, *Od chrztu w Jordanie do Przemienienia*, Wydawnictwo M: Kraków 2007.
- Ratzinger J. – Benedykt XVI, *Kościół. Wspólnota w drodze*, Wydawnictwo Jedność: Kielce 2009.
- Rusecki M., *Traktat o Kościele*, red. K. Kaucha, P. Królikowski, J. Mastej, Wydawnictwo KUL: Lublin 2014.
- Rusecki M., *Wiarygodność chrześcijaństwa*, t. 1: *Z teorii teologii fundamentalnej*, Towarzystwo Naukowe KUL: Lublin 1994.
- Schlier H., *Ecclesiologia del Nuovo Testamento*, w: *Mysterium salutis*, t. 7: *L'Evento salvifico nella comunità di Gesù Cristo*, cz. 1, red. J. Feiner, M. Löhrer, Queriniana: Brescia 1972, s. 115–226.
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, Pallottinum: Poznań 1986, s. 105–166.
- Sproncel P., *Kultura tymczasowości jako wyzwanie dla duszpasterstwa Kościoła w świetle nauczania papieża Franciszka*, Wydawnictwo Scriptorum: Kraków 2022.
- Trilling W., „*Ecclesiologia implicita*”. *Proposta sul tema „Gesù e la chiesa”*, w: W. Trilling, *L'annuncio di Gesù. Orientamenti esegetici*, Paideia: Brescia 1986, s. 73–97.